

Müsel İravanlı,
Yazıcı-publisist,
M. Qorki adına
Beynəlxalq
mükafat laureatı
Gəncə şəhəri

ÇUXUR SƏD XANLIĞI

Bu xəberdən bir neçə gün sonra Qazinin yanında gələn və onun təbəəliyin qəbul edən Səd ul-Mülk xəletə mükaflanmışdır. Ağşəhir və Suşəhir iqtə kimi ona verildi...” Bundan başqa onun adına keşif Hovanes Şəxtaxunun hazırladığı İrvan xanlıqlarının siyahısında, İstanbul Baş Bakanlığının Arxivində saxlanılan “Daftarı-müfassalı əyaləti-Tiflis” (1728) adlı sanadda və Cəferabاد qəbiristanlığında, türbenin daş kitabesinde də rast gelir. Bu sənədlərdə: Əmir Səd, Əmir Saad, Saadlu (Sakadlı), “Səydlü” adlanır. Təyafələrlə dövət etmiş, tacirlərin çoxlu qazanc götürmələrinə sərbəstlik yaratmış, bazara çıxardıqları, gə-

daxil olan əyalətlərin en qədim sakinlərindən biri sayılırdı. Onların fikir dünyasından yaranan “Uluxan at titkiyi dastanı” təyfa insanların yaradıcılıq qabiliyyətini, döyüş bacarığını göstərir. Bu dənəstən Uluşanın camaatının şəcərasını özündə saxlamışdır. Ağlli, düşündürəcü fikirlerinə, nəsihatəmiz, həkayələrinə görədir ki, V asırın sonu və VI asırın avallarında İran şahı dastanı türkəndən farscaya tərcümə etdirilmiş, dövlət idarəciliyində ondan qədərince faydalananın və tarixi “Ənüşiravani - adıl” kimi düşmüş, xalqın sevimli olmuşdur.

Əmir Səd belə qüvvətli, yaradıcı, döyükən bir tayfanın torpağında xanlıq getirilmiş və bu aqşağı o, on il ərzində saxlamış, bir sira abadlıq işləri aparmış, körpü saldırılmış, tacirlərin inkişafına diqqət yetirmiş, tacirlərin çoxlu qazanc götürmələrinə sərbəstlik yaratmış, bazara çıxardıqları, gə-

daş daşınmasında, zey və yumurta sarısı qarışdırılmış palçı işində reiyeytin qüvvəsindən istifadə edənədir. Yoxsa Təbrizdən gələn ustalar özləri ilə fəhlə getirəcək və pul verməli olacaqsınız.

- Bax, bunu yadına salmaqdə yaxşı iş gördün, men öz xanlığında olan fəhlələrdən başqa, heç yerdən fəhlə getirilməsinə razılıq vermemər, işsizləri işlə temin etmək mənim vəzifəmdir. Sabah məsəbəni Qırx bulaqlandan götürən və galib xanlıqın - şəherin ortasından keçən Gedər çayı (Qaraçay) yanına - fehlələr oraya yığılır - adam gondərəcəm, car cəkib xəber versinləri ki, Xan köpük təkəri, işçi lazımdır, sabah oraya gəlin.

- Mənim Xanım, bunlara haqq vermerik, uzaq yerdən getirilənlər pul isteyəcək.

- Vəzir, deyəsan yene kələfi dolaşdırın. Körpünün inşasına kömək edən fəhlə hər gün axşam işdən çıxıb evinə gedən de pulu-

tikdirdi. Bu təşəbbüs sonradan gelen xanlar davam etdi, her yeni gələn Xan adına layiq karvansaray tikdi. Beləlikdə şəhərdə karvansaraylar küçəsi yarandı və 1913-cü ilde ermənilər onun adının üstündən qara çəkdi. Hacı Qasim ağınan karvansarasi qırx olaqdan ibarət idi. Otaqlar Şərqi qaydasında xalıxaşla ilə döşənmiş, rahatlaşmاق üçün döşəkə və mütekəller qoyulmuşdur. Qışda otaqları buxarilar isidirdi. Karvansaraların birinci mərtəbəsində aşxana vardi. Aşxanada plov ancaq Şərli döyündən dəmlənmiş...

Xanlıqda kiçik və böyük evlərin tikilmasına, tur (kəvəng) mədənlerindən daş getirilənlərə enqəl törətmək istəyənlər de xanın verdiyi fərmanında laiqli “pay” düşürdü. Yaradılan bu şərait Xanlığın böyük şəhərə çevriləsinə kömək etdi, yeni-yeni evlərin tikiləşməsi sürətləndirdi. Lakin tikinti ilə bağlı Əmir Sadın belə bir şəti de vardi: evlər qara tufaşından, bir mərtəbəli tikiləlidir. Şəhərdə ancak Xanın evi iki mərtəbəli olmalı, özü de qırmızı tuftan ucadılmalıdır. Bu naşır etməyənlər cəzalandırılaq. Az vaxt içərisində burların inşası göz oxşadı və kenar-dan baxanda adama elə gelirdi ki, bu cuxur yera qara qarşalar qonmuş və onların içində xanın sarayı qırmızı tovuz quşuna benzəyirdi. Xanlıq getdiğə böyük şəhəre çevrildi, ehalinin artması, ibadətxana tikilmesi zərurətini yaradı. Xan məscid tikiləşməni emr etdi ve göstəriş verdi ki, məscidin divarları bir cərgə qara, bir cərgə de boz tufaşından hörülşün, özü de iki minarəli, günlükli və apalarlı olsun, ya-nında da madrasə tikiləsi unudulmasın. Mədrəsədə dərəyənərin Ali ruhani təhsili mütəqələ lazımdır. Onların şeriat qanunlarından biliyin Nəcəfli Əşrafde təhsil alan xanın özü yoxlayramış. “Quran”ı onun kimi heç kəs avaza qırat edə bilmezmiş. Buna baxmayaraq yaş öz güzün göstərmişdir. 1390-cı ilde cuxur yerde, xosbəxtli taxtına eyleşən Əmir Səd qocalığına görə xanlığı birinci arvadı Nur Ümbül xatunənən və oğlu Pir Hüseynə verdi.

Ağlı, tədbiri, qayğısənən Pir Hüseynin xəzinəsi xanlıq taxtında ayaşlıdılınca, Xanlığın sərhədlerini möhkəmləndirməyi və abadlı işlərinə diqqət yetirməyi qarşısına məqsəd qoydu, hörməti adamlarına türbələr tikdi. Misirdə fironlar sağlıqlarında özlərinə sərdabələr-ebedi evlər tikidirdilər ki-mi, Pir Hüseyn de sahğından özüne və atasına türbe tikidirmiş, adlarını da kitabəye yazdırıb abidənin divarına qoydurmusdur. Bir neçə asr sonra tanınmış alim-tedqiqatçı M.Nemətova hemin abidə barədə “Əsrlərin daş yadداş” (1887) kitabında məlumat verib dedi ki, bu qədim tikilinin kitabesinde yazılıb ki, bu türbə “Çuxur-Səd” vələyatiñn Saadlu (Sakadlı) tayfasından olan emir-ler: Əmir Sədin və oğlu Pir Hüseynin adları yazılıb. Deməli, abidə ata və oğlun sərdabəsindər və buranın birinci, ebedi “qonağı” Əmir Səd olmuşdur.

misirdir. Lakin keşidən fərqli olaraq akademik S.S.Cigiyanın verdiyi 1728-ci il de yazılan sanadın məlum olur ki, Əmir Sədin başlıqlı etdiyi Əyalət üzən müddət gürçü knyazlığının zorakılığında olmuşdur.

Tarixpələr isə güman edir ki, Əmir Seyd, tayfasının knyazlarının türbələndən qurtarmaq üçün 1728-ci ilə qədər qazanlı döyüş Əmir Seyd'in qəbəlesi ilə tamamlanmış o, xanlıqda gelmiş, öz Azəri-türk xanlığının bünövrəsini qoymuşdur. Buna əsasən deyə bəkir ki, keşif hazırladıq İrvan xanlığının siyahısında Əmir Seydin adının birinci yerde yazılıması təxmini tarixin xronologiyasına uyğundur. İstanbul sənədindən qeydiyi isə daha çoxdur. Çünki orada Tiflisin şəhər, kənd, əyalət və tayfalarının müfassal icmala “hay” və “Böyük hayastan” adları çəkilmir.

Əmir Seyd beylərbəyinin ehalisi oturaq heyət keçirən, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan, oruc tutan, namaz qılan, halalıqla alver edən insanlar olmuşdur. Bu yerdə belə bir adət de varmış, şəxs özü mindiyi at qardaşına de vermemiş minməyə. Bu namusdan saylarımiş. “Qüvvətli-qüdrətli Uluşanlı tayfası” bir bu xanlıq-

tirdikləri mallardan az miqdarda vergi tutulmasına, onların incidi-mamasına tapşırıp vermiş, agar bazar dərgaları bu tapşırımı yerine yetirənən kiçiyi ayıntıya getsələr ciddi cəza alacaqlarına ferman da imzalamışdır. Xanlıq mal getirən böyük və kiçik tacirənlərin təqqa-basdı alınmasını leğv etmişdir.

Hətta, Xan onun görünüşünə gələn tacirənlərə bahalı hədiyyələr de qəbul etmişdir. Tacirənlərin karvanları-

nın, raiyiyatın arabə və ulaqlarının xanlıq bazarnasında rahat gelib-getmələri üçün Zəngi çayının təs-tündən körpü saldırılmışdır. Təbriz ustalarının tikib istifadəyə verdikləri körpüye xərcənən pulu Xan öz xəzinesindən ödəmiş, bu iş üçün heç kəs ağız açıb kömək istəməmişdir. Xan veziri Tuğ beyni reiyeyəndən körpünün tikiləsi üçün pul toplamaq təklifi qəbul etmeyib deməşdi:

- Yox, onsuq da reiyeyəndən töycü və bayramlarda Xan payı alınır. Bu kifayətdir, imanımı yanırda bilmərem. Başqa bir məsle-hətin vəsasına buyur. Tuğ beyni bir sükkutdan sonra astadan dillendi.

- Təsədűyün olum Xan, yol çəkdiyim, körpü qurmaq, savab ləşdir. Allahın köməkliyi ilə bu körpünün üstündən xeyir xəber getirilsin. Belə körpünün inşasında,

nun alb ailəsinin yanına ali dolu, cibi dolu getsin. Bu, Allaha da xəş gedər. Biz ancaq xeyri, dolanışı öz xanlığımızın adamlarına ver-meliyik. Açı neça ola bilər şəhər arvad-uşağının yanından çıxıb dolanış üçün buraya gələn feh-le, axşam işdən çıxıb ailəsinin yanına eli atəyindən uzun getsin.

Bundan sonra Tuğ beyni dənmedi, körpünün tikintisi başladı və onun özünləne ilk daşı Əmir Səd qoydu. Az müddət arzində tağı, üç özüllü körpü tikilib qur-tardı və bu münasibələsə şadlı keçirildi, xanın ömrünə dualar oxundu...

Onu da deyek ki, XIX esrde Pənaheli Xanın bərpa edib tikdir-diyi bu tağı körpü Əmir Səd tərəfindən min dörd yüzüncü ilde inşa olunan körpünün özülləri üzündə qurulubdur. Hal-hazırda, passiv fealiyyət göstəren bu körpünün kənar dayanacaqları və suyun arasında sağ və sol taqladı-rların qanadlarını öz ciyinlərinə alan öz Əmir Səd xanlığının dövründən qalmışdır. Vaxtılı xanlıq gələn Təbriz, Herat, Keşmir, İğdır, İzmir, Hindistan, Naxçıvan və Gürcüstan tacirələri ilə körpüden keçmiş. Gündən-güne bu xanlıq alver üçün gələnlərin sayının artırıldıqını gören Xan karvansaray da